

MODERNIZACIJA SRBIJE U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA

Između državnih propisa i društvene stvarnosti

APSTRAKT: Uz pokušaj uočavanja orijentacione početne hronološke odrednice modernizacijskih procesa u Srbiji u radu je analiziran odnos između državnih propisa i društvene stvarnosti ka čijoj promeni su oni bili usmereni. Taj odnos sagledavan je u sferi komunikacija i oblasti prosvetne politike kao dvema bitnim pretpostavkama modernizacije srpske prirede i društva u drugoj polovini XIX veka.

Naučno interesovanje za proučavanje modernizacijskih procesa u XX veku, osim što otvara čitav kompleks tema iz nacionalne istorije, pokreće i do sada nedovoljno istraženo pitanje: kakav je civilizacijski hod srpskog naroda u poslednja dva veka. Istovremeno, time se, objedinjavanjem istraživačkih rezultata, široki krug pojedinačnih tema sužava i uobličava u jednu veliku temu srpske istoriografije.

Traganje za uzrocima zaostajanja za dominantnom evropskom civilizacijom i stvaranje celovitije istorijske slike, čemu se u izučavanju ove problematike teži, zahtevaju istraživanje razvoja srpskog društva u prethodnom veku, posebno njegovoj drugoj polovini. Teškoće koje se, pri tom, javljaju – u pokušaju identifikacije glavnih obeležja i nosilaca modernizacijskih procesa, kao i bitnih prepreka realizaciji tih procesa – veoma su brojne. Početna među njima je teorijske prirode, a tiče se preciznijeg određenja samog pojma, pri čemu se teorijski okviri nameću kao jedna od osnovnih pretpostavki i mera nužnih znanja koja treba da opredeli glavne pravce istraživanja. Preuzimanje stranih modela, u nedostatku domaćih, i njihova nekritička primena bez uvažavanja specifičnosti razvoja srpskog društva, njegovog ekonomskog i socijalnog tla, ne bi dalo zadovoljavajući istoriografski rezultat.

Tema o modernizaciji, s druge strane, zahteva da se istraživanje proširi izvan isključivo istorijskog na oblast demografije, etnologije, antropologije, sociologije, lingvistike... Istorija društva, u tom slučaju, postaje naučni imperativ.

Jedno od, važnih pitanja koje se u proučavanju modernizacijskih procesa u Srbiji tokom druge polovine XIX veka i početkom XX veka nameće jeste utvrđivanje početne hronološke odrednice. Različiti pristupi ovom problemu proističu iz činjenice da prema osnovnim oblastima koje zahvata postoje različiti tipovi modernizacije – politička, privredna, društvena, pa se na primeru srpskog društva u zadatom vremenskom okviru može govoriti samo o delimičnoj modernizaciji. Svaki od mogućih pristupa može biti nesporan zbog njegove istorijske podloge, ali ima i znatnih nedostataka kad se primeni kao opšti kriterijum za orijentaciono označavanje početka modernizacije u Srbiji. Ukoliko bi prednost bila data političkoj modernizaciji, bila bi to 1903. godina, sa kojom nastupa doba parlamentarizma u Srbiji. Opređenje za privrednu modernizaciju pomerilo bi navedenu vremensku granicu na poslednje dve decenije XIX veka, kada počinje razvoj industrijske proizvodnje, jačanje spoljnog i unutrašnjeg trgovačkog prometa, uspostavljanje novih i oživljavanje postojećih saobraćajnih komunikacija (železnički, rečni i drumski saobraćaj). Ako bi, pak, značajne promene u oblasti prosvetne politike – organizovaniji rad na širenju pismenosti, delimično poboljšanje obrazovnog nivoa stanovništva i kvalifikacione strukture učiteljskog kadra (razgranjavanje mreže osnovnih škola, otvaranje gimnazije, osnivanje učiteljske škole), blago unapređenje izrazito niskog nivoa zdravstvene kulture – uzeli kao odrednica koja obeležava početak modernizacije, onda bi to bile 70-te godine XIX veka. Najzad, ima izvesnih razloga da se začeci modernizacijskih procesa vežu za sredinu prošlog veka, kada nagoveštaji društvenih promena do kojih će doći narednih decenija postaju vidljiviji. Polovinom prošlog veka, naime, u većem delu Srbije proces smene turskog stanovništva srpskim bio je dovršen. Posle demografskih kolebanja neposredno po oslobođenju, 60-tih godina nastupio je period stabilnijih demografskih kretanja, izraženih posebno u povećanju broja gradskog stanovništva. U gradskim naseljima posle privremenog privrednog pada, prouzrokovanog odlaskom Turaka, postepeno se uspostavlja srpska privreda kojom će u dužem vremenskom razdoblju dominirati trgovina i zanatstvo. Demografski i privredni uspon srpskih gradova ubrzao je i početak procesa društvenog i imovinskog raslojavanja, koji je neminovno vodio začetku građanskog načina života, istina, ograničenom na pojedine društvene grupacije i mali broj porodica. Napokon, na političku i kulturnu scenu Srbije, sredinom prošlog veka, stupaju prve generacije srpske inteligencije školovane u inostranstvu, u čijem okrilju se začinje sistem ideja nastao na evropskim uzorima.

Među pripadnicima srpske intelektualne elite i u okviru nevelike društvene, ali najbrojnije intelektualne grupacije – prosvetnim radnicima,

nalaze se nosioci modernizacijskih procesa. Zajedno sa elitom po ekonomskoj snazi – bogatijim trgovcima i zanatlijama – koju takođe karakterišu moderna nastojanja, oni pojedinačnim naporima ili organizovano, u okviru državnih institucija, podstiču, osmišljavaju i doprinose promeni opšte slike društva u Srbiji. Kontinuitet tih uticaja može se pratiti tokom čitave druge polovine XIX veka. Ipak, njihova snaga nije bila dovoljna da moderno prevlada nad tradicionalnim, pa Srbija do kraja veka ostaje seljačka zemlja, *raj za siromašnog čoveka*, sa najvećim brojem nepismenog stanovništva, niskim nivoom zdravstvene kulture, nerazvijenim komunikacijama, ručnom proizvodnjom i industrijom u začetku, autarhičnim selom i malim gradom u kome se veliki deo stanovništva izdržava od poljoprivrede, te duboko ukorenjenom, etnografski najočuvanijom i najsnažnijom patrijarhalnom kulturom koja je uporište imala u socijalnoj i ekonomskoj organizaciji, imala ustanove, navike, iskustva, životne i moralne poglede. Modernizacijski procesi, stoga, imali su usporen i neravnomeran karakter i tekli su u znaku nesklada između određenih propisa kojima je država težila da oblikuje razne oblasti života i teško promenljive društvene stvarnosti na koju je delovalo mnogo činilaca ograničavajućih u odnosu na prodor modernih uticaja.

* * *

Najveća smetnja privrednom, kulturnom i društvenom otvaranju Srbije, njenom komunikacijskom povezivanju i unutrašnjem i sa susednim zemljama, bio je nedostatak puteva, posebno kvalitetnijih, za putnički i trgovački promet. Putna mreža, nasledena iz vremena turske vladavine, bila je zapuštena i skoro neupotrebljiva. Zbog toga je obnavljanje i izgradnja puteva bio jedan od najprećih zadataka srpske države posle oslobođenja. Prosecanje puteva u unutrašnjosti Srbije počelo je 30-tih godina, za vreme vladavine Miloša Obrenovića, a problem putne mreže naročito je postao aktuelan u drugoj polovini XIX veka. Svest o gotovo presudnoj ulozi saobraćaja za podizanje privrede, ekonomski razvoj i promenu načina života, postala je izražena među vodećim ličnostima u Srbiji, ali uprkos tome država dugo nije uspevala da reši ovaj problem. Nedostajale su energične mere za trajno regulisanje tog pitanja, pa je izgradnja putne mreže stalno kasnila u odnosu na zahteve tržišta, proizvodnje i trgovine, te stvaranja osnovnih preduslova za veću pokretljivost stanovništva.

Uzroci lošeg stanja drumskog saobraćaja bili su višestruki. Jedan od najvažnijih bila je nedovoljna angažovanost države na tom polju. Država dugo nije uspela da definiše efikasnu politiku građenja puteva, pa su oni pravljeni zavisno od volje pojedinih vladara, trenutnih potreba unutrašnje politike ili spoljnopolitičkih orijentacija. Nije bilo dugoročne orijentacije koja bi to pitanje postavila kao strateško, zasnovano na procenama objektivnih potreba države, stanovništva i pojedinih delova zemlje. Takav odnos produbljavao je regionalne neujednačenosti i stvarao velike razlike među pojedinim gradovima ili okruzima, pri čemu su jedni napredovali, a drugi duboko zaostajali,

čameći u saobraćajnoj izolaciji. Iz delova zemlje koji su bili u povoljnijem položaju proizvodi su mogli lakše da dopru do većih trgovačkih centara i budu prodavani uz povoljniju cenu, za razliku od roba iz zabačenijih krajeva, koje zbog skupog, sporog i nesigurnog transporta nisu mogle da izdrže konkurenciju.

Nedovoljna državna intervencija bila je uslovljena skromnim izdvajanjem sredstava u budžetu za projektovanje, izgradnju i održavanje putne mreže. Država se pojavljivala kao nosilac krupnih privrednih podsticaja, ulaganjem u industrijske objekte i rudnike, zatim uspostavljanjem spoljno-trgovinske razmene, a imala je i tekuće finansijske obaveze prema vojski, sudstvu, zdravstvu, prosveti, kulturi i nauci, tako da su rashodi često premašivali prihode. Ekonomski nerazvijena i finansijski nemoćna, Srbija je dočekala i teritorijalno proširenje. Priznanje nezavisnosti na Berlinskom kongresu (1878) nametnulo je drugačiji međunarodni položaj, ali i obaveze u sklopu toga. Jedna od njih, ekonomske i političke prirode, bila je tržišna – izgradnja železnice. Uz razvoj rečnog saobraćaja, to je umnogome uticalo na zapostavljanje drumskog saobraćaja, odnosno skromna ulaganja u njegova korenita poboljšanja. Manjak inženjera za projektovanje i stručno vođenje poslova na terenu dodatno je otežavao rešenje problema saobraćaja. Sredinom veka trećina okruga u Srbiji nije imala inženjera.¹

Na sporo poboljšanje putne mreže veoma mnogo je uticalo i zatečeno stanje posle sticanja autonomije, odnosno siromašan putni potencijal sa kojim se ušlo u drugu polovinu XIX veka. *Izlokalni i blatnjavi putevi neprohodni za kolski saobraćaj* bili su slika razorene privrede Srbije posle odlaska Turaka i ukidanja osmanske feudalne vlasti.² Stari rimski, stari srpski i putevi građeni za vreme austrijske okupacije Srbije u prvoj polovini XIX veka bili su odavno uništeni,³ pa su početkom prošlog veka bili više nalik na staze nego na drumove.⁴

U vreme vladavine Miloša Obrenovića postojalo je šest puteva nešto veće upotrebljivosti. Svi su bili povezani sa Beogradom i išli su u strateškim pravcima. To je, pre svega, bio Carigradski drum, koji je povezivao Beograd, Grocku, Jagodinu, Čupriju i Niš. Pored tog, najviše korišćenog, postojao je put koji je povezivao prestonicu kneževine, Kragujevac, sa Beogradom, sedištem beogradskog vezira. Od Kragujevca on se račvao ka Čačku i Užicu, odnosno Karanovcu i Kruševcu. Treći put povezivao je Beograd sa Vidinom i Vlaškom, povezujući istovremeno Smederevo, Milanovac i Kladovo, a njemu je 1836/37. godine priključen put od Svilajнца, preko Neresnice i Majdanpe-

1 S. Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada*. Beograd 1990. str. 84.

2 N. Vučo, *Razvoj industrije u Srbiji u 19. veku*. Beograd 1981. str. 123.

3 T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*. Beograd 1946. str. 8.

4 R. Ljušić, *Kneževina Srbija 1830-1839*. Beograd 1986. str. 106.

ka, do Milanovca. Trasa Beograd – Vidin bila je skraćena probijanjem puta preko Miroča, čime je i Milanovac prečim putem povezan sa Brzom Palankom. Ka Bosni su vodila dva puta: od Beograda, preko Paleža, Šapca i Loznice, i drugi Beograd-Ub-Valjevo-Užice-Višegrad. Knez Miloš Obrenović, najveći trgovac među Srbima, bio je lično zainteresovan za krčenje puteva radi oživljavanja trgovine. Poznato je više njegovih naredbi o izgradnji, održavanju i popravci puteva i mostova. Država je preuzimala obavezu nabavke gvožđa za mostove, a materijal i rad padali su na teret srezova i okruga.⁵ Zbog ogromnih gustih šuma, kojima je veliki deo Srbije bio prekriven, gradnja novih puteva u to vreme svodila se na njihovo prosecanje. Bili su to zemljani putevi, bez nasipa, tzv. krčenic, koji nisu mogli da podnesu veći teret. Prenos robe vršio se konjima, dok se upotreba zaprežnih volovskih kola, osim u retkim slučajevima, javlja kasnije.⁶ Nasipanje puteva počelo je sredinom veka, kada je i država preduzela više administrativnih mera za uspostavljanje solidnije putne mreže. Bili su to *hudožestveni putevi*.⁷ Iako je njima moglo da se putuje kolima, oni ni dužinom ni kvalitetom nisu zadovoljavali potrebe. Dok se u evropskim zemljama razvijala tehnika gradnje i već 30-tih godina uvedena savršenija zaštita podloge od podzemnih voda i gradnja putne površine od nabijenog lomljenog kamena po Mekadamovom sistemu, za šta je najpre korišćen konjski a 60-tih godina parni valjak i drobilica koja je zamenila ručno lomljenje kamena, prve zakonske mere o načinu građenja drumova u Srbiji donete su 1848. godine. One su predviđale širinu i način obezbeđenja postojećih puteva i onih koji će se tek graditi. Za poštanske i trgovačke drumove kao što su Beograd-Loznica i Beograd-Negotin propisana širina iznosila je pet fati, a za sve ostale četiri. Poštanski drumovi trebalo je da budu opkopani malim jendecima, a glavni trgovački drumovi da budu širine deset fati sa obe strane i sa dublje opkopanim jendencima. Za manje trgovačke drumove širina sa obe strane trebalo je da iznosi četiri do pet fati.⁸ Zamišljene kao osnova za buduću gradnju drumova, te mere ostale su, ipak, samo na nivou planova. Stoga je 1864. godine donet Zakon o suvozemnim javnim drumovima, kojim je izvršena podela na državne, okružne, sreske i opštinske puteve. Državni su povezivali Srbiju sa susednim zemljama, okružni su spajali veće delove državne teritorije među sobom i sa državnim drumovima, a sreski i opštinski povezivali su manje teritorije u srezovima i opštinama. Po kategorizaciji od 1864. godine Srbija je imala četiri državna drumova i svi su polazili od Beograda. Bili su to: Beograd-Niš, za saobraćaj sa istočno-južnim delom Turske kod Aleksinca; Beograd-Novi Pazar, preko

5 R. Ljušić, n.d., str. 106.

6 T. Đorđević, n.d., str. 8-9.

7 S. Jovanović, n.d., str. 82.

8 *Zbornik zakona i uredaba Srbije*, knj. 6, str. 206-207; N. Vučo, n.d., str. 122-123.

Kragujevca uz Ibar, za glavnu vezu sa južnim delom Turske kod Raške od Beograda ka ušću Drine na Raču, preko Šapca uz Savu, za glavni saobraćaj sa Austrijom i zapadnim delom Turske: Beograd – Vidin, preko Smedereva i Požarevca, niz Dunav do Negotina, za saobraćaj sa istočnim delom Turske. Za okružne bili su proglašeni putevi: Požarevac-Zaječar-Žagubica-Brestovačka Banja; Donji Milanovac-Zaječar, Porečkom rekam; Negotin-Niš, preko Zaječara i Knjaževca; Neresnica-Kučajna-Petrovac-Svilajnac-Kragujevac; Knjaževac-Aleksinac, preko Aleksinačke Banje; Deligrad-Kruševac-Karanovac-Čačak-Požega-Užice-Mokra Gora; Užice-Valjevo-Krupanj-Loznica-Lješnica; Obrenovac-Ub-Valjevo-Ljubovija; Krupanj-Ljubovija-Šabac-Valjevo; Valjevo-Toplica-Gornji Milanovac; Kragujevac-Milanovac-Čačak; Kragujevac-Kruševac-Jankova Klisura; Kragujevac-Jagodina; Čuprija-Svilajnac-Požarevac; Paraćin-Krivi Vir-Zaječar; Zaječar-Vrška Čuka-Vidin; Požega-Ivanjica-Sjenica.⁹

Porast broja inženjera u Srbiji 60-tih godina doprineo je da se 1866. godine donesu Pravila ministra građevina o preuređenju postojećih i načinu gradjenja novih puteva. Pravila su predviđala postavljanje kamene podloge i nasipanje šljunkom za državne drumove tri fata u širinu, a za okružne i sreske dva fata i četiri stope. Šljunak debljine najviše devet a najmanje šest palaca trebalo je nasipati do visine osamnaest palaca.¹⁰ Zakon o uređenju Ministarstva građevina od 1878. godine regulisao je status inženjerskog odeljenja, kao i obaveze i položaj stručnog kadra pri tom odeljenju. U njihovu nadležnost spadalo je obavljanje svih pripremnih radova pri gradnji drumova i mostova, a stručnjaci su morali da završe tehnički fakultet i polažu državni ispit. Sva stručna pitanja bila su regulisana Pravilima ministra građevina od 1883. godine. Projekat za gradnju drumova morao je da ima: topografsku kartu, situacioni plan sa ucrtanom osovnom trase za svaki deseti kilometar, uzdužni i poprečni profil sa utvrđenim razmerama dužine i visine sa svim potrebnim elementima. Inženjeri su pri predaji planova ministru građevina morali detaljno da obrazlože razloge zbog kojih je usvojena određena trasa, daju opis zemljišta, pregled konstrukcije drumova i mostova. Sastavni deo izveštaja bio je i predračun koštanja sa troškovima zemljišnih radova, putne podloge, ostalog materijala. Propisani su i uslovi davanja puteva u izradu preduzimačima. Pravilima su utvrđeni maksimalni nagibi državnih, okružnih i sreskih puteva u ravninama, brdovitim i planinskim predelima. Poluprečnik državnih drumova nije smeo da bude manji od 24 metra, a okružnih i sreskih 20 metara.¹¹

9 *Građevinski zbornik*, str. 4-6; Zbornik zakona i uredaba Srbije, knj. 18, str. 125-139; N. Vučo, n.d., str. 123-124.

10 *Građevinski zbornik*, str. 579-580; N. Vučo, n.d., str. 125.

11 "Raspis ministra građevina od 26. januara 1869" - *Građevinski zbornik*; N. Vučo, n.d., str. 125-126.

Ni ta kao ni prethodna pravila nisu zaživela, jer državna uprava nije imala ekonomsku moć da preuzme rekonstrukciju puteva, pa je te obaveze prenela na okruge i srezove koji su čitav posao imali da organizuju pomoću narodnog kuluka. Obaveza kuluka, koju je za državne puteve nosilo stanovništvo susednih okruga a za okružne i sreske stanovništvo okruga i srezova kroz koje je put prolazio, bila je nepopularna. Kuluk je trajao petnaest dana godišnje, a njime su bila obuhvaćena sva oporezovana lica.¹² Pooštravanje kontrole nad radom kulučara takode nije donelo značajnije rezultate, a sudeći po raspisu ministra unutrašnjih dela od 1892. godine u narodu nije u potpunosti bila shvaćena uloga i značaj dobrih saobraćajnih veza.¹³

Iako je nerazvijenom putnom mrežom najviše bilo pogodeno selo, njegovo stanovništvo je najmanje bilo zainteresovano za bolje drumsko povezivanje. Naviknut da živi isključivo od proizvoda svog rada i opterećen borbom za preživljavanje, seljak nije imao potrebu da napušta svoje mesto. Kada je povremeno i odlazio do najbližeg gradskog naselja, činio je to zbog neophodnih poslova u sudu i sreskom načelstvu, ili prodaje nekog od svojih najboljih proizvoda koji zbog nemaštine i niskog nivoa kulture ishrane nije upotrebljavao u svom domaćinstvu. Od gradskog stanovništva, osim državnih činovnika koji su službeno ili privatno odlazili uglavnom do Beograda, na putevima u Srbiji krajem XIX veka najčešće su se sretali trgovci, koji su u potrazi za robom putovali od većih posebno graničnih mesta, zatim do Beograda, a oni najbogatiji i do Pešte ili Beča. Putovalo se sijakerom ili običnim kolima tarnicama, koje su imale klupu ili jednu do dve daske, već prema broju putnika, za sedenje. Zbog dužine putovanja – razdaljina od trideset kilometara prelazila se za oko šest sati – putnici su se zaustavljali na više štacija, mesta za odmor, gde su se osvežavali kafom i užinali. Zimi bi kočijaši pripremali toplu ćebad pod koju se stavljala ugrejana cigla, više puta ponovo zagrevana na usputnim štacijama.¹⁴

U vreme godišnjih vašara na pojedinim putevima u Srbiji sticala su se nepregledna stada stoke, zbog čega su putevi, inače lošeg kvaliteta, znatno oštećivani. Sem toga, zbog nebrige žitelja sela pored puteva koji su izvodili stoku na ispašu dolazilo je do kvarenja šančeva i obaranja ploča sa propusta, na šta su, na preporuku Građevinskog odeljenja, upozoravala okružna načelstva.¹⁵

Putni potencijal Srbije krajem XIX veka bio je skroman. Ukupna dužina puteva, koja je na državnoj teritoriji od oko 50.000 km² iznosila oko 400 kilometara,¹⁶ bila je premala da uspostavi odgovarajuće veze unutrašnjo-

12 *Građevinski zbornik*, str. 579-580.

13 *Zbornik zakona i uredaba Srbije*, knj. 48, str. 126-129.

14 Aleksandar Davinić. "Kako se živelo pre sedamdeset godina". *Napred* 31/1975, str. 14.

15 IAV. Okružno načelstvo, k. 96, p. br. 16.

16 M. Ekmečić. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. 2. Beograd 1989, str. 74. Budući da

sti zemlje sa Beogradom i susednim državama. Uvođenjem železničkog i oživljavanjem rečnog saobraćaja poslednjih godina prošlog i početkom ovog veka delimično je nadoknađen nedostatak drumskog, ali samo u pojedinim delovima zemlje, čime je rdava slika Srbije u pogledu komunikacija donekle ublažena.

* * *

Velika civilizacijska tekovina – pismenost nije bila karakteristika srpskog društva u XIX veku. Najpre nedostatak učitelja, zatim učitelja i škola, pa potom i učitelja i škola i đaka, nezainteresovanost roditelja da decu odvajaju od kućnih poslova i šalju u školu, velika udaljenost pojedinih škola, loši putevi kojima se do njih dolazilo, skućene i nebezbedne školske zgrade, relativno kasno uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja i nedovoljna materijalna osnova za ostvarenje ideje o prosvetnom uzdizanju, presudno su uticali na to da veći deo srpskog naroda dugo ostane nepismen. Posebno je time bilo pogodeno seosko stanovništvo, mada ono dugo nije ispoljavalo potrebu za pismošću – sve dok proces integracije srpskog društva nije počeo da dopire do sela, čime dolazi do njegovog delimičnog otvaranja prema gradu. U periodu 1884-1886. godine pismenost u Srbiji povećala se za nepunih 7%. Među pismenima 1884. godine bilo je 43%¹⁷ varoškog stanovništva, a svega 6,4% seoskog, što govori o rasprostranjenosti nepismenog stanovništva.

Na značaj pismenosti ukazivali su još za vladavine Miloša Obrenovića prečanski kulturonošci.¹⁸ Nije učinjeno mnogo jer nije bilo organizovanijeg državnog nastojanja u radu na obrazovanju, mada je ono postepeno dobijalo početne oblike.¹⁹ Posle Miloševog pada, ustavobranitelji posvećuju veću pažnju školi i čine određene korake u pravcu njenog organizovanja. Proširena je školska mreža, 1857. godine donet Zakon o osnovnim školama, poboljšano materijalno stanje učitelja – njih više nije birala opština već ministarstvo, postojanje škola uslovljeno je brojem od 25 đaka što je uticalo na veće angažovanje opštine u povećanju broja učenika. Insistiralo se da školske, crkvene i policijske vlasti ubeđivanjem naroda u korisnost opismenjavanja podstiču slanje dece u škole. Slobodan Jovanović je izneo zapažanje da se ustavobraniteljsko zalaganje u radu na prosveti primećivalo i po formalnoj strani – od cele unutrašnje uprave samo su sudstvo i školstvo organizovani u zasebno ministarstvo – Popečiteljstvo pravosudija i prosvete, dok su

---

Slobodan Jovanović u delu *Ustavobranitelji i njihova vlada* na str. 83 iznosi podatak da je 1858. godine u Srbiji bilo napravljeno 1200 kilometara puteva, podatak od 400 kilometara do kraja veka verovatno se odnosi na državne drumove.

17 M. Ekmečić. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. 2. Beograd 1989. str. 64; V. Karić. *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*. str. 107.

18 S. Jovanović. *Vlada Milana Obrenovića (1868-1878)*, Beograd 1990, str. 101.

19 R. Ljušić. *Kneževina Srbija 1830-1839*. Beograd 1986. str. 395.

ostale delatnosti – sanitet, građevina, ekonomska uprava i vojni poslovi bili objedinjeni u Popečiteljstvu unutrašnjih dela.²⁰ Za vreme ustavobranitelja, dakle, napravljen je izvestan napredak, pre svega u širenju školske mreže i stvaranju uslova za razvoj prosvete, ali to nije bitnije uticalo na poboljšanje opšte slike, o čemu svedoči podatak da je nepunu deceniju posle njihove vladavine 1866. godine bilo 50.796 pismenih ljudi u Srbiji, ili svega 4,2%.²¹ Rad na prosvetnom polju, ipak, imao je u tom periodu još jedno obeležje koje je bilo od velikog značaja za budućnost države. Povratak prve generacije srpskih intelektualaca sa školovanja u inostranstvu podstakao je razvoj prosvete u Srbiji. Pre svih, liberalna inteligencija obuzeta idejom o kulturnom napretku svog naroda pomoću škole kao stuba ukupnog razvoja, posebno je pridavala važnost osnovnom obrazovanju, verujući da će masovnije širenje pismenosti biti glavna osnova za buđenje svesti o celokupnom društvenom preobražaju. Blizak tim idejama, ministar prosvete i crkvenih dela u namešničkom režimu, obeleženom prosvetiteljskim uticajem liberala, isticao je: Već je kao dan jasno da je znanje svetlost, a neznanje mrak, da prvo olakšava svakovrstan napredak, a drugo prouzrokuje nemoć, da prvo olakšava svakovrstan napredak, a drugo prouzrokuje nepomičnost, mloži siromaštvo i sprema propast.²² Broj pismenih u Srbiji do 1874. godine povećao se na 90.093, ili 6,7%.²³

Odlučnije mere u širenju školske mreže, jačanju uticaja prosvete, izgrađivanju i učvršćivanju obrazovnog sistema i reformi u oblasti pedagoškog rada usledile su u razdoblju 1878-1903. godine. Broj osnovnih škola povećan je sa 614 školske 1879/80. na 1.101 školske 1899/1900. Rastao je i broj učitelja, sa 817 na 1.940 i broj daka sa 35.939 na 102.408.²⁴ Donošenjem nastavnog plana i programa za niže, više i produžne osnovne škole 1883, nastavnog plana i programa za niže osnovne škole 1891, programa rada u zabavištu 1899, nastavnog plana i programa za građanske i devojačke škole 1899. godine, poboljšana je organizacija nastavnog rada u školama. Osnivanje Glavnog prosvetnog saveta 1880. godine, čija je obaveza bila da daje mišljenje o važnijim pitanjima školstva i nastave, istovremeno pokretanje zvaničnog glasila Ministarstva prosvete i crkvenih dela *Prosvetnog glasnika*, kao i osnivanje Učiteljskog udruženja 1881. godine sa pokretanjem glasila *Učitelj* godinu dana kasnije, radi unapređenja stručnog obrazovanja i staleške zaštite, dali su podstrek prosvetnom i pedagoškom radu. Najznačajnija mera u tom periodu bila je donošenje Zakona o osnovnim školama 31.

20 S. Jovanović. *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*. Beograd 1990. str. 64.

21 M. Ekmečić. n.d., str. 64.

22 S. Jovanović. *Vlada Milana Obrenovića*, knj. 1. str. 102-103.

23 M. Ekmečić. n.d., str. 64.

24 V. Tešić. "Škola i nastava". *Istorija srpskog naroda* VO-2. str. 507.

decembra 1882, koji je predviđao opštu obavezu osnovne nastave sa postupnom primenom do 1890. godine. Tim zakonom nagovešten je bitan zaokret u prosvetnoj politici, jer je namera bila da se sva deca školskog uzrasta obuhvate osnovnim obrazovanjem. Ipak, iskustvo narednih decenija pokazalo je mnoge njegove nedostatke, zapravo svu neprilagođenost stvarnom ekonomskom i kulturnom stanju u kome se Srbija nalazila. Bio je to preuranjen Zakon, čiji je smisao bio više u težnji da se uveća broj dece u školskim klupama i škola ozbiljnije postavi kao jedan od najbitnijih činilaca društvenog razvoja, a manje u pravnom aktu sa snagom zakonske obaveze. Uprkos činjenici da se zakon i njegovim sastavljačima ubrzo pokazao nereálnim, njegovo donošenje se poklopilo sa dinamičnijim društvenim promenama koje su uticale da se i odnos pojedinih sredina, pre svega gradskih, prema školi postepeno promeni. Shodno odnosu prema školi u Srbiji krajem XIX veka razlikuju se tri grupe sredina:

- Prvu grupu sačinjavaju gradska naselja (bez onih koja su oslobođenja 1878. godine). U tim sredinama motivi roditelja za upis dece u školu bili su izraženiji. Mada ne uvek i u svim porodicama usled razumevanja škole već i osećanja da je školovanje na dobrobit dece ili pak zbog straha od kazni, tek vreme kada je boravak dece u školi doživljavan kao gubitak radne snage iz domaćinstva zamenjivalo je vreme kada se prepuštanje dece školskom vaspitanju i obrazovanju smatralo delom života i ne samo zakonskom obavezom prema državi već i moralnom obavezom prema mladem naraštaju. Znanje čitanja i pisanja i poznavanje računa imalo je praktične koristi u svakodnevnom životu za koji su roditelji bili najviše zainteresovani. Demografske promene, izmena socijalne strukture stanovništva, sticanje građanskih navika, formiranje trgovinsko-zanatlijskog sloja i ekonomsko snaženje jednog njegovog dela, prisustvo većeg broja intelektualaca u varoši, gimnazija kao realna činjenica, prodor knjige i štampe kao privilegije pismenih i mnoge druge novine u načinu života uticali su na povećanje broja daka. Primetan je bio i rast broja ženske dece u školama, jer se vaspitni uticaj nastave delimično podudarao sa načinom vaspitanja u porodici.

- Drugu grupu čine seoska područja kao izrazito patrijarhalne, autarhične sredine do kojih od svih činilaca društvenih promena dopire jedino škola, ali je njen usamljeni uticaj bio nedovoljan da njena uloga i značaj budu shvaćeni.

- Trećoj grupi pripadaju novooslobođene teritorije koje su do 1878. imale drugačiji istorijski tok. Iako je reč o privredno veoma aktivnom području, zakasnelo teritorijalno i državno pripajanje Srbiji i spora integracije u srpsko društvo bili su osnovni uzroci velike rasprostranjenosti nepismenog stanovništva.²⁵

25 Žaleći se ministru unutrašnjih poslova načelnik vranjskog okruga Mato Radović 1878. godine piše da "ne može naći pismeni ljudi kojima bi poverio administraciju nove vlasti.

U prvi razred osnovne škole, po Zakonu od 1882. godine, upisivana su deca za navršениh 7 i ne starija od 10 godina. Organizaciju upisa vršio je školski odbor, sastavljen od predsednika političke opštine, školskog upravitelja i dva građanina. Članovi školskog odbora su u toku letnjeg raspusta, na osnovu protokola rođenih, sastavljali spisak dece koja ispunjavaju starosnu granicu za upis. Roditelji, pak, ili staratelji upisane dece imali su obavezu da opreme decu za školu i preuzmu odgovornost za njihovo redovno pohađanje nastave. U suprotnom predviđene su novčane kazne u različitom iznosu, zavisno od broja izostanka. Kaznu je izricao školski odbor na osnovu prethodnog obaveštenja učitelja, a novac od kazni išao je u školsku kasu iz koje su finansirani određeni troškovi škole i pružana pomoć siromašnim učenicima. Školska godina počinjala je 16. avgusta i bila podeljena na dva tečaja – zimski do kraja januara i letnji od 1. februara do kraja juna. U toku školske godine nije se radilo za Božić, Uskrs, Svetu Trojicu i u toku jesenjih poljskih radova sedam dana u vremenu koje odredi školski odbor.

Dolazak u školu za decu je značio veliku životnu promenu. Kućna i porodična sredina zamenjivana je školskom, u kojoj je njihovo vreme bilo ispunjeno nastavnim i vaspitnim sadržajima. Pored ovladavanja slovima i brojevima učenici su izučavali hrišćansku nauku, istoriju, zemljopis, poznavanje prirode, učili se lepom pisanju, crtanju i sticali naviku telesnog vežbanja. Celokupni boravak u školi bio je prilagođen vaspitnim ciljevima koji su imali da doprinesu moralnom formiranju ličnosti u hrišćanskom duhu, disciplini, sticanju radnih navika, standardima ponašanja, osećanju za kolektiv, poštovanju autoriteta starijeg, razvijanju pozitivnih osobina, samostalnosti, izmeni loših navika, odgovornosti za ispunjavanje obaveza, istinoljubivosti, rodoljublju, čistoći. Zadatak škole bio je da osim širenja znanja *unapređuje sve što je dobro i čestito*.²⁶ Nastavno gradivo bilo je prožeto vaspitnim karakterom, a udžbenici mnoštvom pouka. U okviru hrišćanske nauke učenicima je trebalo živim i očiglednim konkretnim predavanjima preneti suštinu vere i pouku *da su ono dobri ljudi koji slušaju Boga i misle na nj, svagda su u naravi svojoj blaži i pomirljiviji, srećniji i zadovoljniji*.²⁷ Insistiralo se na praktičnom usvajanju hrišćanskog morala i pripremi učenika da oživotvore hrišćanske istine. U nastavi istorije razvijala se svest o pravednosti, osećanju za plemenito, ljubavi prema istini, Bogu i otadžbini, a u poznavanju prirode o veličini i snazi tvorca sveta. Najvažniji

“Narodna računica je raboš a literatura u sto kuća po jedan večiti kalendar”. R. Trebješanin, “Tri prve decenije gimnazije u Vranju”. *Vranjski glasnik*. VI. 1970. 67. U vranjskom okrugu 1890. godine znalo je da čita i piše 7.037 stanovnika, samo da čita 258. dok je nepismenih bilo čak 141.987. *Statistika Kraljevine Srbije. Popis stanovništva u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1890.* knj. I. vranjski okrug, Beograd 1892.

26 V. Tešić. *Moralno vaspitanje u školama Srbije*. str. 286.

27 V. Tešić. n.d., str. 286.

udžbenici za osnovne škole bili su bukvari i čitanke pisani sa težištem na moralnom pouci i vaspitanju u nacionalnom duhu. Učenicima je sugerisano da je jedna od osnovnih dužnosti da *bezgranično vole svoje otečestvo, a ono je gde se srbski govori, srbski peva, srpski slovi, gde se gusle čuju, gde se Kraljević Marko uznosi, gde se Vuk proklinje, gde se Sveti Sava slavi...*²⁸ Razvijana je svest o spremnosti žrtvovanja za otadžbinu. Težilo se takođe da se učenicima tumačenjem pojmova vlast i zakon usadi svest o pokoravanju zakonima i vlastima.

Ministarstvo prosvete širilo je vaspitni uticaj na učenike i pomoću posebnih knjiga koje su deljene dobrim učenicima. Knjige su bile poučne, sa pregršt kraćih priča ili nizom saveta o praktičnom ponašanju dece u pojedinim situacijama. Jedna od najčešće poklanjanih bila je *Dar dobroj deci* Milorada Šapčanina, koja je više puta došampavana. Uvidom u savete koje autor daje deci u toj knjizi moguće je delimično stvoriti sliku o ružnim navikama koja su deca donosila iz kuće. Uz tekstove o Božiću, *Jutreni časovi* u kojem se ističu prednosti jutarnjeg rada, zatim *Sve, sve ali zdravije* gde je deci davano do znanja da je zdravlje najveće bogatstvo, nalazi se i tekst pod naslovom *Opomene* u kojem autor opširno savetuje decu kako treba da se ponašaju za stolom, za vreme jela i kako se treba odnositi prema starijima.²⁹

Ženska deca su izučavala iste predmete kao i muška, s tim što je za njih bio predviđen i obavezan ručni rad u školi. Osnovu vaspitnog karaktera škole za žensku decu činilo je konzervativno-patrijarhalno shvatanje o prirodni ženskog pola, mestu i ulozi žene u srpskom građanskom društvu. Takav odnos zasnovan je na uverenju da se *žena po prirodnoj strukturi razlikuje od muškarca, da je osetljivija, površnija, da su njene umne snage slabije, da nije u stanju da pronikne u suštinu stvari već samo da poima oblike stvari, zbog čega je i društveno predodređena da svoju funkciju svede na to da bude ljubava, mati i domaćica.*³⁰ Takvo shvatanje poklapalo se sa kućnim vaspitanjem, odnosno ulogom majke koja treba da u vaspitanju ženskog deteta razvija pobožnost, skromnost, savesnost, iskrenost, istinoljubivost.

Posle završenog četvrtog razreda osnovne škole učenici koji se nisu upisivali u gimnaziju bili su obavezni, po Zakonu od 1882. godine, da pohađaju višu ili njoj alternativnu produžnu školu. Zamisao o praktičnom uredenju šestorazredne osnovne škole i pored dobre volje pojedinih opština da ih osnuju nije mogla biti ostvarena. Za pet godina osnovano je svega sedamnaest,³¹ što govori o nerealnim ambicijama predlagača zakona. I efekat

28 *Druga čitanka za osnovne srbske škole*. Beograd 1863. str. 8. Navedeno prema: V. Tešić, n.d., str. 286.

29 M.P. Šapčanin. *Dar dobroj deci*. Beograd 1867. str. 70-75; V. Tešić. *Moralno vaspitanje u školama Srbije*. str. 291.

30 M.P. Šapčanin. *Javna predavanja*. Beograd 1873. str. 50; V. Tešić. n.d., str. 326.

31 Prosvetni glasnik, *Službeni list Ministarstva prosvete i crkvenih poslova Kraljevine Srbije*,

rada produžnih škola bio je skroman. Smisao njihovog osnivanja bio je da održavaju znanje učenika stečeno tokom prethodne četiri godine, ali se to nije pokazalo plodotvornim, pošto škola nije mogla da privuče veći broj đaka. Takođe, u produžnu školu su se gotovo pod prisilom upisivali učenici sa lošim uspehom i vladanjem čime je efekat nastave bio gotovo nikakav. Bili su to učenici koji nisu mogli da se upišu u gimnaziju, a veliki broj ih je, po rečima mnogih učitelja, poticao iz porodica u kojima nisu primereno vaspitavani. Školski odbori i učitelji su imali velike probleme da organizuju njihov dolazak u školu, prisustvo na predavanjima i održavanje ispita. Često su i *panduri morali da trče na sve strane i doteruju pojedine šegrte na ispit kao što što su ih doterivali i preko godine na predavanje. Nadzornik mora na ispitu da viče na dake a pri tom i učitelj i upravitelj da stoji među klupama kao stražar među osuđenicima ili krivcima koji su dovedeni na policajni a ne školski ispit.*³²

Medu mnogobrojnim problemima koji su ometali razvoj školstva u Srbiji druge polovine XIX veka jedan od najtežih bio je egzistencijalne prirode. Reč je o nedostatku odgovarajućih zgrada, u kojima bi se održavala nastava a da učeničko zdravlje i bezbednost ne budu ugroženi, karakterističnom za većinu škola u Srbiji. Nedostatak školskog prostora, njegove opremljenosti i održavanja bila su, neka od pitanja na kojima su se duže vreme prelamali odnosi, moć i uticaj prosvetnih vlasti, opština i prosvetnih radnika. Učitelji su se u tom odnosu nalazili u najnezahvalnijem položaju. Neposredno su bili odgovorni za svoj rad prosvetnim vlastima, a statusno u mnogome zavisili od volje opštinskih vlasti. Bez faktične moći, njihove mogućnosti da utiču na poboljšanje uslova rada bile su male i ograničene na povremene izveštaje, upozorenja, molbe i žalbe. U odbrani nastave i zaštite bezbednosti i zdravlja učenika sukobljavali su se sa opštinom, što je gotovo redovno uticalo na njihov status. Prosvetna vlast, s druge strane, uz svo zalaganje za pospešivanje obrazovanja nije imala izgrađenu prosvetnu politiku kojom bi bile regulisane mnoge pojedinosti. Pored ostalog, nisu postojali precizni zahtevi u pogledu regulisanja niza tehničkih uslova i načina obezbeđenja neophodnih potreba za regularan rad u nastavi. Kada su 1881. godine doneta, a 1899. dopunjena *Pravila o građenju škola i o nameštaju školskom* ona nisu bila poštovana zbog njihove neprilagodivosti materijalnim mogućnostima opština. Predviđane su zgrade od tvrdog materijala, učionice sa dosta svetlosti, duplim prozorima i zavesama, pod od dasaka, čiviluci za odeću u hodnicima, posebna prostorija za gimnastiku, novi tip skamija sa 2-4 sedišta, crna školska tabla na nogarama sa iscrtanim velikim i malim linijama, peći sa štitovima i uredajem za vetrenje, toplomer za kontrolu temperature, školsko dvorište

---

Beograd 1887. str. 881-882.

32 AS MPS XXX. 65/1885.

zasadeno drvećem i parcelom za školsku baštu, stanovi za učitelje i poslužitelje.³³ Bili su to zahtevi koji zbog neprilagodnosti materijalnim mogućnostima opština neće dugo biti dostignuti. Nasuprot tome, većina škola dugo nije imala svoje zgrade već je nastava održavana u privatnim iznajmljenim zgradama koje su bile mračne, skućene i oskudne školskim nameštajem. Sedelo je i do 16 učenika u skamijama predviđenim za osmoro, a ima primera da su škole delile zgradu sa pojedinim trgovačkim magacinima pa je u jednom delu zgrade bila roba, u drugom učiteljski stan, a u trećem učionice.³⁴ Prema takvim i sličnim teškoćama u učiteljskim žalbama prosvetne vlasti su načelno izražavale razumevanje, ali je rešavanje problema vodilo preko opštinskih vlasti. Opštine, na koje je padoo najveći teret materijalnih obaveza, vodile su dvostruku politiku. Pred prosvetnim vlastima prikrivale su stvarno stanje predstavljajući ga često boljim nego što jeste, a svoju brigu o školi svodile na ispunjavanje tekućih obaveza u pogledu nabavke nastavnih sredstava, periodičnih krećenja školskih prostorija i plaćanja kirije za zgrade uzete pod zakup.

* * *

Modernizacija Srbije u drugoj polovini XIX veka, koja je u suštini značila njenu evropeizaciju,³⁵ tekla je u znaku izraženog nesklada između željenih projekcija dela nosilaca modernizacijskih procesa i društvene stvarnosti ka čijem menjanju su bili usmereni njihovi naponi. Iako se veliki broj uputstava, pravila i zakona donošenih u cilju regulisanja pojedinih oblasti života i rada teško ili gotovo nikako nije ostvarivao, njihov značaj je bio veliki. Tom zakonskom regulativom ubrzano je odvajanje od turskog nasleđa, srpsko društvo trajno usmereno ka evropskoj kulturi i podstaknut proces društvenih promena čije su osnove postavljene u poslednjim decenijama prošlog veka.

Summary

MODERNIZATION IN SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Between government regulation and social reality

Modernizing processes in Serbia in the second half of the 19th century proceeded in the spirit of discord between government regulation and social reality. With the legislation and decrees, the government tried to regulate certain areas of

33 S. Ćunković, *Školstvo u Srbiji u 19. veku*, Beograd 1970, str. 132.

34 AS MPS f. 11. r. 2326/1870.

35 O pojmu evropeizacija videti: A. Mitrović, "Evropeizacija i/ili modernizacija", *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, Beograd 1994, str. 143.

economic and social life, but limited resources and unawareness about the importance of social changes prevented their implementation in practice.

Particular disharmony between what the government set out and the actual situation was apparent in the communication position of the Serbian province and promotion of education. Despite this variance, most government regulations greatly encouraged the distancing of the Serbian society from Turkish heritage and its lasting orientation toward European culture.